

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»
XVIII Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XVIII Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**PROCEEDINGS
of the XVIII International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**2023
Астана**

УДК 001+37
ББК 72+74
G99

**«GYLYM JÁNE BILIM – 2023» студенттер мен жас ғалымдардың
XVIII Халықаралық ғылыми конференциясы = XVIII
Международная научная конференция студентов и молодых
ученых «GYLYM JÁNE BILIM – 2023» = The XVIII International
Scientific Conference for students and young scholars «GYLYM JÁNE
BILIM – 2023». – Астана: – 6865 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.**

ISBN 978-601-337-871-8

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001+37
ББК 72+74

ISBN 978-601-337-871-8

**©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2023**

List of sources used:

- 1 On approval of the list of types of payments for which state social insurance contributions to the Social Protection Fund of the Ministry of Labor and Social Protection are not charged: Resolution of the Council of Ministers of the Rep. Belarus, 25 Jan. 1999, No. 115: ed. Decrees of the Council of Ministers of the Rep. Belarus from 12/14/2013, No. 1083// Consultant Plus: Belarus [Electronic resource] / YurSpektr LLC, Nat. center of legal information. Rep. Belarus. — Minsk, 2020. — Access date: 01.12.2022.
- 2 On the improvement of control (supervisory) activities in the Republic of Belarus: Decree of the President of the Rep. Belarus, 16 Oct. 2009, No. 510: ed. Decree of the President of the Rep. Belarus dated 08.01.2013, No. 8 // Consultant Plus: Belarus [Electronic resource] / YurSpektr LLC, Nat. center of legal information. Rep. Belarus. — Minsk, 2020. — Access date: 01.12.2022.
- 3 Kravchenko, L.I. Accounting: practical. allowance / L.I. Kravchenko [and others]; ed. L.I. Kravchenko. - 5th ed., revised. and additional - Minsk: FUAinform, 2014. - 728 p.
- 4 Sokolchik, T.P. Accounting and audit: allowance / T.P. Sokolchik [and others]; ed. G.P. Sokolchik. - Minsk: Academy of Management under the President of the Rep. Belarus, 2016. - 337 p.
- 5 Пыин, А.И. Economics of the enterprise: a short course / А.И. Пыин. - Minsk: New knowledge, 2017. - 236 p.

ӘОЖ 338.012

МЕМЛЕКЕТТІК ҰЙЫМДАРДЫ ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ, ЕСЕПКЕ АЛУ, БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Рахметова Назира

nazi02.02@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ экономика ғылымдарының кандидаты, доцент

Астана, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – *М.А. Жолаева*

Орталықсыздандыру - бұл зерттеудегі келесі тежегіш айнымалы, бұл орталықсыздандыру деңгейі басқарушылық есеп ақпаратының сипаттамаларына қажеттілік деңгейіне әсер етеді деп болжайды. Орталықсыздандыру - бұл мемлекеттік мекеме қызметі үшін кең билік немесе даналық өрісін қамтамасыз ету үшін ұйымдағы төменгі деңгейдегі менеджерлерге жауапкершілік өкілеттіктерін беру. Айта кету керек, басқаруды орталықсыздандыру мүмкіндік береді:

Біріншіден, орталық басқару аппаратының өзгерістеріне көп және кейде баяу жауап беретін шығындарды азайту, сондай-ақ басқарудың тиімділігін арттыру;

Екіншіден, әлеуметтік белсенділікті арттыру және халықтың кең тобын басқару процесіне қосу.

Конституциясында белгіленген мемлекеттік басқару жүйесін құрудың негізгі принциптері бірқатар заңдардың, сондай-ақ мемлекеттік басқарудың жекелеген салаларын реттейтін нормативтік-құқықтық актілердің тұтас пакетінің қабылдануымен нақтыланды. "Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару туралы" Қазақстан Республикасы заңының, "Бюджет жүйесі туралы" Қазақстан Республикасы заңының жаңа редакциясының қабылдануы, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне

өзгерістер мен толықтырулар енгізу мемлекеттік функцияларды жүзеге асыру жөніндегі өкілеттіктер мен жауапкершілікті билік деңгейлері арасында бөлу мәселелерін ішінара реттеуге мүмкіндік берді. "Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару туралы" заң жергілікті мемлекеттік басқарудың нақты сызбасын жасайды және жергілікті атқарушы органдардың өкілеттіктерін барлық деңгейлерде, оның ішінде облыстық, аудандық (қалалық) және кенттік, ауылдық (селолық) деңгейде айқындайды.

Заңға сәйкес Қазақстанда жергілікті мемлекеттік басқаруды жергілікті өкілді органдар (мәслихаттар), жергілікті атқарушы органдар (әкімдіктер), әкім жергілікті атқарушы органның басшысы ретінде, сондай-ақ жергілікті бюджеттерден қаржыландырылатын атқарушы органдар, яғни әкім жергілікті басқарудың жекелеген функцияларын іске асыруға уәкілеттік берген мемлекеттік мекемелер (салалық департаменттер, бөлімдер).

Жоғары деңгейдегі басшылық маңызды шешімдер қабылдау үшін қажетті өкілеттіктердің көп бөлігін өзіне қалдыратын ұйымдар орталықтандырылған деп аталады. Орталықтандырылмаған ұйымдар-бұл өкілеттіктер басқарудың төменгі деңгейлеріне бөлінген ұйымдар. Жоғары орталықтандырылмаған ұйымдарда орта буын менеджерлері белгілі бір қызмет салаларында өте үлкен өкілеттіктерге ие. Алайда іс жүзінде толық орталықтандырылған немесе орталықтандырылмаған ұйымдар жоқ. Мұндай ұйымдар белгілі бір континуумның шекті нүктелерін ғана білдіреді, олардың арасында іс жүзінде кездесетін құрылымдардың барлық түрлері жатыр.

Орталықтандыру дәрежесі маңызды шешімдер қабылдауға қажетті өкілеттіктердің көп бөлігі (барлығы болмаса да) басқарудың жоғарғы деңгейінде қалатын ұйымнан бастап, осындай құқықтар мен өкілеттіктердің көп бөлігі басқарудың төменгі деңгейлеріне берілетін ұйымға дейін өзгереді. Айырмашылық тек құқықтар мен өкілеттіктерді берудің салыстырмалы дәрежесінде. Сондықтан кез-келген ұйымды тек басқа ұйымдармен салыстырғанда немесе өзімен салыстырғанда, бірақ басқа кезеңдерде орталықтандырылған немесе орталықтандырылмаған деп атауға болады.

Ұйымды орталықтандырудың немесе орталықсыздандырудың қандай да бір дәрежесі туралы айта отырып, біз жоғары басшылықтың бағаны анықтау, өнім түрлерін әзірлеу, маркетинг және жекелеген құрылымдық бөлімшелер жұмысының тиімділігіне байланысты мәселелер сияқты салаларда маңызды шешімдер қабылдау жөніндегі өз өкілеттіктерін басқарудың төменгі деңгейлеріне беру дәрежесін іс жүзінде анықтаймыз. Орталықтандырылмаған ұйымдардың өзінде жоғары басшылық ұйымның жалпы мақсаттары мен міндеттерін анықтау, Стратегиялық жоспарлау, фирманың әртүрлі салалардағы саясатын қалыптастыру, кәсіподақтармен ұжымдық шарттар жасау, фирманың қаржылық және бухгалтерлік жүйесін дамыту сияқты мәселелер бойынша шешім қабылдау құқығын өзіне қалдырады. Кез-келген бөлімнің басшылығына ұйымның тұтастай қалай жұмыс істеуі керектігін айтуға мүмкіндік беру ақымақтық болатыны анық. Осыған ұқсас себептерге байланысты жоғары басшылық өзінің маңызды филиалдарының шығындары мен стратегиялық жоспарларын бақылауды өз мойнына алуы керек.

Жергілікті билікке үлкен өкілеттіктерді беру қызмет көрсету секторын өзгертуді білдірмейді. Орталықсыздандырудың не себеп болғанын анықтау маңызды – саяси немесе таза фискалдық мақсаттар немесе қызмет көрсету реформасының мүдделері.

1) орталықсыздандыру көбінесе бірінші кезекте аймақтарға үлкен тәуелсіздік беру мақсатымен саяси акт ретінде қарастырылады. Бұл жағдайда Қызметтерді орталықсыздандыру жанама өнімге айналады.

2) орталықсыздандыру фискалдық критерийлерге байланысты болуы мүмкін – қызметтерді ұсыну жауапкершілігін басқарумен айналысуға және қажетті ресурстарды тартуға қабілетті билік деңгейіне беру. Мұндай тәсілдің қауіптілігінің бірі, Үкімет бұл сәтті өзін міндеттемелерден босату үшін сылтау ретінде пайдаланады. Бұл жағдайда

орталықсыздандыру, орталық билік артта қалушылықты жоюға немесе кедейлер үшін элеуметтік қорларды қолдауға ықпал етуі керек аймақтарда ерекше алаңдаушылық туғызады.

3) орталықсыздандыру сонымен қатар қызметтерді әкімшілік тұрғыдан адамдарға, халыққа ең жақын билік органдарына жақындатуға деген ұмтылысқа байланысты болуы мүмкін. Бірақ егер бұл жай ғана орталық органдардың функцияларын жергілікті басқару деңгейлерінің функцияларына ауыстыру болса және қызметтердің сапасы әлі де болса өзгермейтін, содан кейін ерекше оң өзгерістер күтудің қажеті жоқ. Орталықсыздандыру қызмет көрсетуді жақсартуға бағытталған жариялылық механизмдерін күшейтеді деп болжауға болады.

Өз азаматтарына жақын жергілікті өзін-өзі басқару органдары орталық үкіметке қарағанда әлдеқайда тиімді қоғамдық игіліктер бере алады деген сенім басым. Дегенмен, скептиктер фискалды орталықсыздандыру қауіпті болуы мүмкін деп санайды. Бұл мақаланың негізгі мотивациясы орталықсыздандыру әдебиеттерінен туындайтын үш негізгі қайшылық тұрғысынан мемлекеттік қызметтерді орталықсыздандырудың негізгі негіздемесін қарастыру болып табылады: (тиімді емес, (тең емес) және (жоқ) жергілікті деңгейде есеп беретін қызмет көрсету деңгейі. Орталықсыздандырудың қауіптілігі жергілікті мемлекеттік қызмет көрсету үшін өте маңызды, дегенмен орталықсыздандыруды жақтаушыларды да, орталықсыздандыруға күмәнді көзқарастарды да растайтын дәлелдер бар. Мемлекеттік қызметтерді орталықсыздандыру кезінде реформаторлар Мемлекеттік қызметтің ерекшелігін, жергілікті контекстті және фискалдық қатынастар құрылымының салдарын өздерінің бес саусақтары ретінде білуі керек. Егер бірдеңе дұрыс болмаса, орталықтандыру опция болуы керек. Егер жергілікті өзін-өзі басқару органдары орталық органдарға тәуелді болмаса, орталықсыздандыру тиімділік пен әділеттілік көрсеткіштерін оң өзгерте алады. Орталықсыздандыру кезінде қызмет көрсету сапасын арттыру, егер жиі кездесетін болса, саяси, қаржылық және әкімшілік реформалар келісілмеген немесе сәйкес келмейтін түрде жүзеге асырылса, күрделене түсуі мүмкін. Мұндай орталықсыздандыру тек арнайы ұйымдық бөлімдегі технологиялық жағдайларға реакция нәтижесінде пайда болуы мүмкін. Осылайша, белгісіздікке толы барған сайын күрделі ортаны болжау үшін орталықсыздандыру қажет.

Осылайша, есеп жүйелері мен орталықсыздандыру арасындағы өзара әрекеттесудің әсері басқарудың тиімділігі үшін оң болады. Ақпараттың шешім қабылдаушылардың қажеттіліктеріне сәйкес келуі қабылданатын шешімдердің сапасын жақсартуға ықпал етеді және сайып келгенде, компания қызметінің нәтижелерін жақсартып алады. Жаңа қызметтерді әзірлеу, біліктілікті арттыру немесе жұмысты тоқтату, инвестицияларды тандау және бағалау, бюджеттерді бөлу және сату бағаларын анықтау кезінде шешім қабылдау тұрғысынан мемлекеттік мекемені орталықсыздандыру.

Басқарудың тиімділігіне бухгалтерлік есеп жүйелері мен орталықсыздандыру арасындағы өзара әрекеттесу әсер етеді. Орталықсыздандыру айнымалылары басқару есебі жүйесінің айнымалылары мен басқару тиімділігінің айнымалылары арасындағы байланысқа әсер ететін тежегіш айнымалылар ретінде пысықталады. Заң, орталықсыздандыру тежегіш айнымалы ретінде жұмыс істейтінін көрсетеді және басқарушылық есеп жүйесі орталықсыздандырудың төмен деңгейімен салыстырғанда орталықсыздандыру деңгейі жоғары мемлекеттік мекеме басқару тиімділігіне оң әсер ететінін растайды. Сипаттамаға сүйене отырып, ұсынылған гипотеза келесідей: орталықсыздандыру бухгалтерлік есеп жүйелерінің басшылық жұмысының тиімділігіне әсерін жұмсартып (күшейтеді немесе әлсіретеді).

Орталықтандырылмаған құрылымдардың бүгінде көптеген қолдаушылары бар. Бұл ішінара адамдарға бастапқыда қойылған міндеттерді сәтті жеңе білу қабілеті және ішінара осындай құрылымдардың тиімділігінің көптеген растаулары бар деген ойдың негізделгендігімен түсіндіріледі. Ең жарқын және сенімді дәлелдердің бірін Питер Друкер

ұсынды. П.Друкер кез-келген ұйымның негізгі ережесі басқару деңгейлерінің ең аз санын тарту және Командалардың ең қысқа тізбегін құру деп тұжырымдады.

Орталықсыздандыру - бұл ұйымдағы төменгі деңгейдегі басшыларға билік өкілеттіктерін беру. Белгісіздікке толы барған сайын күрделі ортаны болжау үшін орталықсыздандыру қажет. Осылайша, бухгалтерлік есеп жүйесінің басшылық жұмысының тиімділігіне әсері орталықсыздандыру кезінде оң болады. Осы зерттеудің нәтижелері орталықсыздандыруды модератор ретінде көрсететін және басқарушылық есеп жүйесі орталықсыздандырудың жоғары деңгейінде компанияның тиімділігіне әсер ететінін растайтын "Заңды" жүргізген зерттеуге сәйкес келеді. Зерттеуде орталықсыздандыру сонымен қатар басқарушылық есеп жүйелерінің мемлекеттік мекемеде басқарушылық тиімділігіне әсерін азайтады, ол өкілеттіктерді беру басқарушылық есеп жүйелерін енгізудің қаржылық көрсеткіштерге әсерін күшейтетінін көрсетеді, өйткені орталықсыздандыру деңгейі белгісіздікпен күресудің дұрыс түрі болып табылады және осылайша тиімділікті арттыруға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, сипаттамалық талдау есепке алу жүйесінің айнымалылары бухгалтерлік есепке алудың қол жетімді ақпараттық жүйелерінің классификациясына енгізілгенін көрсетеді, сондықтан оны әр түрлі ақпаратқа, соның ішінде ай сайынғы, тоқсандық, жылдық және басқа болжамдарға назар аударып, оларды сәйкестендіру ұсынылады, осылайша компаниялар болашақты мұқият жоспарлай алады. Сипаттамалық талдау нәтижелері классификацияға енгізілген бизнес стратегиясының айнымалылары сәйкес келетінін көрсетеді (ізденуге бейім), сондықтан шектеулі кеңістікте болса да, қызмет саласына назар аудара отырып, оны жақсарту ұсынылады, өйткені күш-жігерді барынша арттыруға мүмкіндік бар.

Сипаттамалық талдау нәтижелері жіктеуге енгізілген экологиялық белгісіздік айнымалыларының қолайлы екенін көрсетеді, сондықтан мемлекеттік мекеменің болып жатқан дамуы туралы білу үшін кем дегенде соңғы 5 жылдағы нарықтық қызметіне назар аудара отырып, оны жақсарту ұсынылады. Сипаттамалық талдау нәтижелері орталықсыздандыру айнымалысы толық делегацияға жақындаған жіктеуге енгізілгенін көрсетеді, сондықтан үлкен инвестициялардың қалай таңдалатынына назар аудара отырып, оны одан әрі жақсарту ұсынылады, осылайша инвестицияларды анықтауда қателіктердің пайда болуын азайтады.

Әрі қарайғы зерттеулер басқарушылық есеп жүйесінің айнымалыларын, мекеме стратегиясын, қоршаған ортаның белгісіздігін және басқару тиімділігіне қатысты орталықсыздандыруды тереңірек зерттейді деп күтілуде, бірақ басқа айнымалыларды қосу керек және зерттеу нысандарының кең ауқымын пайдалану мүмкіндігі күтілуде. Сонымен қатар, одан әрі зерттеу барысында тереңірек нәтижелерге қол жеткізу үшін қолданыстағы аналитикалық модель жасалуы мүмкін деген үміт бар.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Zanardi, A. (2017). Le richieste di federalismo differenziato: una nota sui profli di fnanza pubblica. Astrid Rassegna.
2. Таужанов С. Децентрализация – ответственный выбор пути // <http://iimp.kz/bullets/bullet3/005.htm>.
3. Roman TE, Cleary S, McIntyre D. 2017. Exploring the functioning of decision space: a review of the available health systems literature. *International Journal of Health Policy and Management* 6: 365–76.
4. Rondinelli DA, Cheema GS, Nellis J. 1983. Decentralization in developing countries: a review of recent experience. *World Bank Staff Working Paper No.581*. Washington, DC: World Bank.
5. Wahlen, J., Baginski, S., & Bradshaw, M. (2015). Financial reporting, financial statement

analysis, and valuation: A strategic perspective (8th ed.). Boston, MA: Cengage Learning.

6. Miller-Nobles, Tracie L., Mattison, Brenda L., and Matsumura, Ella Mae (2018). Horngren's Financial and Managerial Accounting: The Financial Chapters (sixth edition). Pearson (global edition).

7. Adamsen, Kim M. (2019), Compendium, "From bookkeeping to Management accounting..." will be uploaded on Canvas.

8. Atrill, Peter and McLaney, Eddie (2016). Financial Accounting for Decision Makers. (Eighth edition). Pearson.

9. Marshall, David H., McManus, Wayne W. and Viele, Daniel F. (2017). Accounting: what the numbers mean. (Eleventh edition). Mc-Graw-Hill.

10. Riutort M, Cabarcas F. 2006. Decentralization and equity: a review of Latin American literature. Revista Gerencia y Politicas de Salud 11: 9–21.

ӘОЖ 657

КӘСІПОРЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРГЕ ТӨЛЕНЕТІН СЫЙАҚЫ МЕН ЕҢБЕКАҚЫНЫҢ ӘСЕРІ МЕН НЕГІЗІ

Сағынбай Аяжан Алтайқызы

s.a.a.ayaac@mail.ru

«Esil University» Мекемесі «Есеп және аудит» ББ 2 курс магистранты

Астана, Қазақстан

Ғылыми жетекші – э.ғ.к., доцент Кажмухаметова А. А.

Қоғамымыздың даму кезеңдерінің дамуының объективті экономикалық заңдылықтарымен анықтау және ол заңдылықтарды пайдалану шараларын дұрыс белгілеу үшін есеп жұмыстарын, әсіресе бухгалтерлік есеп жұмыстарын дұрыс ұйымдастырудың маңызы зор.

Қазақстандағы жүйелерді бақылау барысында көптеген өзгерістерді көруге болады: жекешелендіруге, бәсекелестікті қолдауға бағытталған реформалар жүргізілді, республикамыздың стратегиясын анықтайтын заңдар мен қаулылар қабылданды, көптеген басқару функциялары тікелей кәсіпорындармен ұйымдарға берілді, сондай-ақ еңбекақы мен сыйақыны ұйымдастыруға қатысты саясатта осындай сипатта болады.

Еңбекақы мен сыйақы – бұл дегеніміз кәсіпорын қызметкерлеріне оның еңбегі үшін сапасына, санына және шығарған қажетті өнім көлеміне сәйкес берілетін төлем болып табылады. Қалыпты жағдайда еңбекақы қажетті өнімнің құнына тең және оның ақшалай түрі екені анық. Еңбекақы төлеудің негізінде еңбекақы төлеудің шекті өнімділігімен шектелінетін, өндіріс факторы ретіндегі еңбектің құны жатыр. Шекті өнімділік теориясына сәйкес қызметкер еңбек ақыны орнын толтыратын өнім өндіруге міндетті, олай болса еңбекақы қызметкердің еңбек тиімділігіне тәуелді болып келеді.

Кәсіпорындағы еңбекақы мен сыйақы төлеу жүйесін талдау дегеніміз ол кәсіпорынның нақ шақтағы және болашақ маман иелерін жұмыс орынында қызықтырып қана қоймай, жұмыс өнімділігін арттыру үшін ынталандыру шаралары борлып табылады. Сол себепті де, қазіргі сәтте қандай да шағын немесе алып кәсіпорын болмасын олардың басты мақсаты жұмыс өнімділігін арттыру болып табылады.

Әлбетте, кез келген кәсіпорында қаражаттардың пайдалануына талдау жасау маңызды пунктердің бірі болып табылады. Талдау барысында еңбекақы мен сыйақы қорының пайдаланылуына жүйелік реттеу жасап қана қоймай және өнімнің еңбек сымдылығын